

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
АН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МОРОЗОВ Анатолія Георгійович

КРЕДИТНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ УСРР
В РОКИ НЕПУ

07.00.02 - Історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ - 1994

АВ 29.368

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті історії України АН України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор Санцевич Анатолій Васильович,
доктор історичних наук,
професор Горбань Юрій Андрійович,
доктор історичних наук,
професор Лях Сергій Романович.

Провідна організація - Донецький державний університет.

Захист відбудеться "25" березня 1994 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.31.01 по захисту дисертації в Інституті історії України АН України за адресою: 252001, Київ-І, вул. М.Грушевського, 4, Інститут історії України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України АН України.

Автореферат розісланий "23" лютого 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пінчук Ю. А.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00777765 (\$)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

AB - 20.560

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Пошук та вибір ефективних шляхів, форм і методів розвитку аграрного сектора народного господарства України - одне з найбільш невідкладних завдань. Через його розв'язання лежить шлях до вирішення великого комплексу гострих соціально-економічних проблем. Сьогодні воно набрало особливого значення, оскільки перед нинішнім поколінням постало історичне завдання надзвичайної ваги і складності - створити надійні економічні підвалини незалежної Української держави.

Загальносвітова тенденція до технізації всіх сторін життя людського суспільства має в Україні певні специфічні особливості. Це передусім наявність агроландшафтів, унікальних за своїми природними відтворювальними можливостями. Щоб використати їх повною мірою, потрібно інтенсифікувати галузі сільськогосподарського виробництва та агропереробної промисловості, ефективно перебудувати весь комплекс соціально-економічних відносин на селі, відродити і міцно ствердити на землі її дбайливого господаря. У прагненні до ліквідації неефективних соціально-економічних схем і моделей ніяк проте не можна ставати на шлях спрощення, схематизації реальної картини життя села. Саме такий підхід лежав в основі багатьох драматичних подій нашого історичного минулого.

Еволюція суспільно-економічних відносин в сільському господарстві забезпечується глибокими фінансово-організаційними, технічними і технологічними змінами всієї інфраструктури сільськогосподарського виробництва. Перетворення колгоспів в об'єднання кооперативів, акціонерів чи пайовиків, становлення фермерських господарств неможливе без цілеспрямованих дій по оснащенню їх сучасними технологіями, високопродуктивною надійною технікою, засобами захисту рослин і тварин. Організаційною віссю цих зусиль здатна стати система кооперативного сільськогосподарського кредиту.

Господарювання на землі надзвичайно чутливе до найменших, інколи не зафіксованих найдосконалішими макроекономічними моделями специфічних особливостей: природно-кліматичних, територіальних, демографічних, транспортних, врешті навіть побутово-звичайних.

Кредитна сільськогосподарська кооперація через свою сутність справді самодіяльної масової селянської організації завжди відчувала і враховувала їх у своїй діяльності з усією можливою повнотою.

В аграрному секторі народного господарства України накопичено величезний історичний досвід ефективної діяльності широко розгалуженої, різнобічної за напрямками конкретної роботи системи кооперативних об'єднань селян-товаровиробників. Вхідження до неї ґрунтувалося виключно на економічній зацікавленості. Діючи навіть у несприятливих умовах, система сільськогосподарської кооперації ефективно сприяла покращенню соціально-економічного становища на селі.

Творчий пошук плідних форм організації сучасного сільськогосподарського виробництва буде істотно збагачений, якщо ми забудемо про напрацьований досвід. Діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації у специфічних умовах доколгоспного періоду життя українського села переконливо свідчить, що розвиток, ускладнення, диференціація та одночасно інтеграція товаровиробників в руслі широкого кооперативного руху на селі - одна з найважливіших підвалин успішного функціонування ринкових форм організації та регулювання всіх ланок аграрного сектора народного господарства. Кардинальна спрямованість на широкий розвиток фермерського руху у формі класичних сімейних господарств не повинна виключати турботу про створення належних передумов до економічного обґрунтування взаємодії окремих господарських одиниць.

Кооперація в сільському господарстві у справжньому, не спотвореному тоталітарною демагогією чи сучасним примітивним гендлярством розумінні цього явища має всі підстави стати активним фактором задоволення різноманітних суспільних потреб і одночасно забезпечити максимальний простір для самореалізації всього розмаїття індивідуальних потреб особистості, до самовиразу у вирішальній - виробничій - сфері її буття.

Про це промовисто свідчить не лише вітчизняний, але й багатий світовий досвід країн з досить відмінними для функціонування селянських господарств економічними та природно-кліматичними умовами: Швеції, Фінляндії, Іспанії, Італії, Швейцарії, Німеччини, Франції, Голандії. У країнах Західної Європи більше половини сільськогосподарської продукції виробляється за участю кооперативних об'єднань товаровиробників.

Вивчаючи світовий досвід, орієнтуючись на загальнолюдську апробацію ринкових форм господарювання, слід підкреслити неможливість механічного переносу навіть самих кращих організаційно-господарських форм, відпрацьованих і випробуваних на Заході чи Сході, у наші конкретні умови.

Тому уважний аналіз величезного історичного надбання, наповнення добре виявивших себе в минулому форм і методів господарювання на селі сучасним змістом та інтенсивне творення на цій основі нових ефективних форм економічної взаємодії незалежних товаровиробників має всі підстави зайняти належне місце в наших зусиллях по піднесенню сільського господарства України на якісно новий рівень.

Хронологічні рамки дисертації обумовлені самим періодом існування в межах УСРР справді самодільних кооперативних організацій українського селянства.

Метою дослідження є комплексний узагальнюючий аналіз тих внутрішніх процесів, які лежали в основі успішної господарської діяльності і стабільного соціально-економічного розвитку кредитної сільськогосподарської кооперації, висвітлення конкретного механізму неухильного посилення її впливу на всі сторони життя села.

Відповідно поставленій меті в дисертації вирішуються такі головні дослідницькі завдання:

- на основі сучасного об'єктивного висвітлення історичного досвіду діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації теоретично визначити можливості його використання в сучасних умовах;
- розкрити значення кредитної сільськогосподарської кооперації як загального економічно-організаційного центру господарської роботи на селі;
- показати реальну участь та конкретні можливості держави у вирішенні питань розвитку багатокладного сільського господарства;
- висвітлити справжнє становище вищих партійно-урядових інстанцій України при прийнятті важливих народногосподарських рішень, наявній обмеженості їх дій впливом союзних не лише партійних, а й навіть суто господарських інстанцій;
- дослідити зміст, ключові напрямки фінансово-економічної діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації, виявити найбільш ефективні форми і методи її господарської роботи;
- проаналізувати процеси організаційного формування, структуру та розвиток системи кредитної сільськогосподарської кооперації;
- проаналізувати соціальне значення кооперативного кредитування селянських господарств, його вплив на суспільну стабілізацію села.

Наукова новизна дисертації обумовлена здійсненням вперше в історіографії цілісним вивченням кредитної сільськогосподарської кооперації як головної організаційно-економічної системи українського села 20-х років.

В своїх основних положеннях вона зводиться до наступного:

- вперше в українській історіографії з суто наукових, вільних від політичної тенденційності позиція розглядається багатогранна діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації як самодостатня історична цінність, а не фрагмент напівміфологічного лєнінського кооперативного плану;

- на основі широкого використання нових матеріалів показане справжнє економічне становище селянських господарств 20-х років, що відкриває новий напрямок у вітчизняній історіографії. Довгий час в літературі існувала справжня апологія переваг колгоспно-радгоспної системи над дрібнотоварним селянським господарством, що не лише призвело до некритичного ставлення до неї, але, як антитезу, породило в останній період необгрунтовану уяву про добробут селянства доби непу;

- на відміну від багатьох праць, в яких стверджувалося, що радянська податкова політика була спрямована на сприяння найширшим верствам селянства, в дисертації вперше показаний непомірно тяжкий податковий тягар, що економічно виснажував селянські господарства. Переобтяження податками виявилось головною перешкодою прискорення розвитку продуктивних сил аграрного сектора в другій половині 20-х років;

- новизною підходу до проблеми характеризується висвітлення ефективних форм та методів кооперативної роботи по використанню надлишкових матеріально-грошових ресурсів заможних селянських господарств для економічного зміцнення незаможників;

- як самостійний об'єкт дослідження показані підтверджені практикою раціональні форми організаційно-економічної взаємодії держави та самостійних селянських господарств в розвитку різних складових частин аграрного сектора народного господарства: виробництва, переробки, зберігання та реалізації;

- показана невідвладна найбільш жорсткій політичній тенденційності глибока внутрішня спадкоємність кооперативних організацій українського села, починаючи від дореволюційного часу;

- вперше розроблена проблема пошуку та використання в умовах обмежених можливостей державного бюджету грошових коштів різних джерел походження для піднесення сільського господарства;

- критично розглядаються реальні суспільно-політичні умови господарської роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, що докорінним чином змінює усталений погляд про всебічне сприяння їй з боку міцніючої тоталітарної держави;

- новизною відзначається постановка ряду інших наукових проблем і отримані в процесі їх рішення результати: про взаємообумовленість об'єктивних та суб'єктивних факторів в роботі кредитних сільськогосподарських товариств, форми органічного поєднання господарських та соціальних завдань, організація вигідної селянству експортної роботи, організаційно-фінансове забезпечення технічного прогресу сільського господарства; турбота про соціально захищених селянок-вдів та їх сім'ї.

Методологічною основою дисертації є принципи об'єктивності, історизму, системності. Особливого значення в процесі дослідження відносин між селянством та державою набув принцип структурно-функціонального аналізу соціально-економічних явищ і процесів.

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають в основному неопубліковані документи та матеріали, виявлені автором в багатьох фондах центральних архівосховищ України та Російської Федерації. На найбільший масив даних міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України, серед яких особливе місце займає фонд Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації "Сільський господар". Важливу групу документів складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До недавнього часу вони були лише незначною мірою доступні для дослідників. Дисертант широко використав фонд політбюро ЦК КП/С/У, в якому сконцентровано великий обсяг дуже цінних як інформативних, так і аналітичних документів. Їх цінність полягає насамперед у тому, що ці, як правило, в свій час суворо таємні документи відображали не прикрашений, а справжній стан справ у сільському господарстві, реальне становище селянства не лише у виробничій, але і в громадській та побутовій сферах.

Значні масиви документів, що висвітлюють тілність кредитної сільськогосподарської кооперації України, зберігаються в архівних установах Москви. Особливо велика кількість документів українського походження або таких, що безпосередньо стосувались діяльності різних систем української кооперації, сконцентровано у фондах Російського державного архіву народного господарства. За обсягом та змістом матеріалів першорядне значення має також цілий ряд фондів Державного архіву Російської Федерації та Ро-

сіського центру збереження і вивчення документів новітньої історії.

Важливою частиною джерельної бази дисертації є статистичні збірники і довідники, а також численні і ґрунтовні статистично-економічні звіти кооперативних організацій і систем, змістовні стенограми кооперативних з'їздів та спеціальних нарад з ключових питань кооперативного життя.

Науково-практичне значення дисертації полягає в тому, що основні її положення і висновки можуть бути використані в ході практичної роботи по реформуванню соціально-економічних відносин на селі, в налагодженні ринкових принципів функціонування аграрного сектора народного господарства.

Результати наукових досліджень можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України та історії селянства, при розробці проблем соціально-економічного спрямування, підготовці навчальних посібників, в лекціях та спецкурсах для студентів історичних та економічних факультетів, сільськогосподарських і кооперативних вузів.

Стан наукової розробки проблеми. У вітчизняній історіографії відсутні праці, де б комплексно розглядалась діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації УСРР в доколгоспний період. Протягом довгого часу питання, пов'язані як з кредитною, так і з іншими видами сільськогосподарської кооперації, висвітлювалися лише побіжно і фрагментарно. Вони практично не виділялися із загального русла досліджень аграрної історії України радянської доби, оскільки більш-менш докладне вивчення драматичної історії різноманітних кооперативних організації українського селянства, які протягом кількох десятків років ефективно діяли в аграрному секторі народного господарства, розвіювало одне із висхідних положень тоталітарної міфології про тотожність понять "кооперація" і "колгосп".

Окремі аспекти поставленої в дисертації проблеми висвітлювалися в публікаціях 20-х років¹. Автори їх, як правило, брали ак-

1. Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні.- Х., 1924; Подольський І. М. Кредит для селян.- Х., 1925; Целларіус В. Сучасна українська кооперація. Її стан та розвиток.- Х., 1926; Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація.- Х., 1928; Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні.- Х., 1928; Штейнкрейц А. Кредитування сільської бідноти.-

тивну участь у безпосередньому керівництві роботою кредитної сільськогосподарської кооперації. Причетність до поточної роботи давала їм змогу використовувати широке коло поточних матеріалів, частина яких в наступному була втрачена. Отже, історіографія 20-х років значною мірою має характер джерельної бази.

Разом з тим причетність, а нерідко й пряма відповідальність за ті чи інші напрямки роботи наклала на публікації 20-х рр. негативний відбиток. Зокрема, в них досить помітний відомчий суб'єктивізм. Основна увага приділялася висвітленню кількісних показників, шляхів розв'язання питань, що виникали в ході безпосередньої організаційно-господарської діяльності.

Негативно позначалась на публікаціях й постійна потреба підготовки матеріалів для обґрунтування партійно-державних рішень в галузі сільського господарства та категоричні вимоги щодо їх популяризації. Внаслідок цього автори часто були змушені аналізувати короткі відтинки часу. Це вело до спотворення суті подій. З тих же причин нерідко використовувався досить обмежений масив висхідних даних.

Детермінованість праць 20-х років впливом поточної політики державної партії помітна з тієї підкреслено великої уваги, яка з 1927 року почала надаватись висвітленню суто соціальних аспектів. Намагання не відхилятися від політичної лінії у поєднанні з тенденційно-управлінськими спробами прикрити "політичною доцільністю" відверті невдачі й прорахунки наклали на більшість з цих праць досить істотний негативний відбиток. Загалом ступінь неадекватного відображення реальних процесів в багатьох роботах, присвячених діяльності кооперативних організацій селянства, на кінець 20-х років настільки зріс, що аналіз їх вимагає істотних корегуючих підходів.

З початком масової колективізації вивчення питань, які торкалися діяльності кооперативних організації українського селянства, було повністю припинено. Жорстка заборона протрималася фактично до початку 30-х років. Лише в кінці 50-х - на початку 60-х років стався короткочасний прорив абсолютної заборони, хоч і в

Х., 1928; Фесенко С.А. Ефективність сільськогосподарського кредиту на Україні.- Х., 1928; Височанський П. Кооперативний кредит.- Х., 1928; Макаровський О. Організація і практика роботи сільськогосподарського кредитового товариства.- Х., 1929; Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства.- Х., 1928.

дуже специфічні форми історико-партійних досліджень, під наперед визначеним кутом зору: кооперація як шлях до колективізації. Під тиском цього штучного догмату кредитна сільськогосподарська кооперація зображувалась у неприродних формах, які не відображали її справжньої сутності. Разом з тим ці дослідження ігнорувати не слід. Поряд з хибними схемами та висновками вони залучили до наукового обігу цінні факти. Проте в післяхрущовську добу навіть такі специфічні дослідження були знову майже на два десятки років припинені.

Певний виняток становить лише монографія Б.К.Мигаля, де розглядається використання можливостей кооперативних організацій для відбудови сільського господарства у 1921-1925 рр.¹ Формально мало стосувалась безпосередньої діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації робота С.В.Кульчицького². Однак, полемізуючи з О.О.Гарсовим та аналізуючи політику ціноутворення, автор стисло, але чітко вказав на ряд справжніх причин порушення балансу вартісного обміну між містом і селом в другій половині 20-х років на користь міста, що прямо впливало на умови діяльності кооперативних організацій села.

Незважаючи на все ще існуючі адміністративні перешкоди, в 1960 р. публікацією С.Р.Ляха, присвяченою взаємодії сільськогосподарських кооперативних об'єднань з державними, господарськими та громадськими організаціями було започатковано новий етап досліджень, інтенсивність яких з середини 80-х років швидко наростала. Вже в нових політичних умовах ряд питань кооперативного життя 20-х років висвітлено у статтях В.І.Гутенка, В.І. Марочка, Л.В.Низової³. Загальні питання суспільно-політичного і економічного життя селянських господарств України в доколгоспний період показано С.В.Кульчицьким та В.В.Калініченком.⁴

1. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні в відбудовний період 1921-1925 рр.- Харків, 1974.

2. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации в СССР /1926-1967/. - К., 1979.

3. Див.: Гутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг./Вестник Харьк.ун-та.- 1989.- № 342.-История.- Вып.22.- С.3-10; Марочко В.И. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки?- К., 1989; Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20-е годы. Автореф.дис.канд.ист.наук.-К., 1988.

4. Див.: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/.- Харків, 1991.

Основні положення і висновки, які виносяться на захист:

- історія багаторічної роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, переважно за вкрай складних економічних обставин, переконливо свідчить про неперехідне значення кооперативних форм взаємовигідної співпраці селянських господарств для розвитку аграрного сектора економіки України;

- насильницьке припинення плідної діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації в кінці 1929 р. не мало ніяких об'єктивних підстав і було продиктоване виключно суб'єктивними політичними розрахунками кремлівського керівництва. Залишився далеко не вичерпаним великий економічний потенціал як вже опрацьованих, так і нових організаційно-господарських форм роботи, які покликала до життя жива кооперативна творчість селянства;

- кредитна сільськогосподарська кооперація користувалась великим господарським авторитетом у селян. Саме в силу цього, знищивши кооперацію як самодіяльну демократичну організацію, сталінське керівництво продовжувало активно використовувати кооперативну термінологію, маскуючи нею псевдокооперативні організаційно-господарські форми суто тоталітарного характеру;

- в умовах виробничого функціонування різних форм власності, кредитна сільськогосподарська кооперація сформувала найбільш досконали економічні механізми налагодження і регулювання їх господарчої взаємодії;

- серед широкого розмаїття різнопланових кооперативних об'єднань селянства 20-х років кредитна сільськогосподарська кооперація швидко посіла провідне становище, ставши надійним економічним стрижнем розгалуженої мережі спеціальних систем сільськогосподарської кооперації;

- головні принципи, покладені в основу функціонування кредитної сільськогосподарської кооперації: демократичність, ініціативність, ділова зацікавленість - забезпечили необхідну гнучкість, здатність набувати, в залежності від конкретних економічних обставин, найбільш доцільних організаційно-господарських форм;

- плідна робота кредитної сільськогосподарської кооперації за суттєво відмінних умов самодержавства, національної революції та громадянської війни, часів непу свідчить про загальнолюдську цінність її наріжних засад. У створених нею організаційно-господарських формах вдало поєднувались економічні інтереси різних соціальних верств села;

- вивірена тривалим практичним досвідом, сукупність прагматичних форм та методів роботи дала можливість кредитній сільськогос-

подарській кооперації активно сприяти вирішенню не лише господарських, але й гострих соціальних проблем села;

- одне з чільних місць в діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації займало всебічне сприяння економічній розбудові колективних господарств. Колгоспи були, як правило, юридичними членами кредитних товариств, а більш чисельні, залишаючись в товариствах, нарівні з ними входили й до спілок кредитних сільськогосподарських товариств. Це значно розширювало їх господарські перспективи. Кредитна сільськогосподарська кооперація крім пільгового кредитування колгоспів проводила також їх організаційне, збутопостачальницьке, агрономічне обслуговування. Це були не епізодичні акції, а добре продумана система роботи. Вона мала під собою надійне підґрунтя економічної зацікавленості кооперативних товариств у покращенні матеріального становища незаможної частини селянства, а отже і в розширенні сфери своєї діяльності.

Апробація результатів дослідження відбулася в ході обговорення публікацій по темі дисертації на засіданнях відділу історії 20-х - 30-х років XX століття Інституту історії України АН України. Результати досліджень знайшли відображення в монографії "Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу" /Черкаси, 1992, 15,5 др.арк./ та в 20 інших публікаціях автора по темі дисертації.

Положення дисертації використані автором при читанні курсу лекцій студентам у Черкаському педагогічному інституті, а також на курсах підвищення кваліфікації вчителів в Черкаському обласному інституті удосконалення вчителів.

Результати основних етапів дослідницької роботи доповідалися на республіканській науковій конференції "Рабочий класс СССР - ведущая революционная и созидательная сила советского общества" /Львів, 1987/, на міжнародній науково-практичній конференції "Вопросы научно-исследовательской и идеино-воспитательной работы кафедр общественных дисциплин сельскохозяйственных вузов" /Москва, 1989/, на міждержавній конференції "Проблеми соціального і духовного відродження села" /Черкаси, 1991/, на міжнародній науковій конференції "Голодомор 1932-1933" та ряді регіональних наукових конференцій, зокрема "Історизм та нове мислення" /Умань, 1989/, "Українське національне відродження 20-х років: освітній, літературний та історичний аспекти" /Черкаси, 1993/. Основні наукові результати досліджень неодноразово доводилися працівникам агропромислового комплексу та державної адміністрації Черкаської області у формі доповідних записок.

П. КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, заключення, списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначається предмет, мета і завдання дослідження, його наукова значимість і новизна, територіальні і хронологічні рамки.

В першому розділі - "Історіографія та огляд джерел" аналізується література, що вийшла в світ по даній темі. Виходячи з основних її рис і особливостей, проведена класифікація літератури з врахуванням конкретних суспільно-політичних умов та обставин написання. Проаналізовано широке коло документальних джерел: архівні фонди кооперативних центрів, господарських організацій, вищих урядових і партійних органів, кредитних установ, кооперативні і сільськогосподарські статистичні видання, річні звіти кооперативних сільськогосподарських фінансових центрів і систем, стенограми кооперативних з'їздів і нарад.

В другому розділі - "Суспільно-політичні та соціально-економічні умови діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації" розглядається широкий комплекс чинників, які безпосередньо впливали на результати діяльності кооперативних товариств та розбудову їх організаційно-господарської мережі.

Позитивне значення кооперативних організацій селянства для розвитку сільськогосподарського виробництва України 20-х рр. не можна належно оцінити, не врахувавши того, в яких драматичних, а нерідко трагічних умовах здійснювалася їх повсякденна робота. Труднощі, які доводилося долати, були двоякого походження: економічного і політичного. З одного боку, розбудовуючи господарську діяльність, кредитні сільськогосподарські товариства долали наслідки економічної розрухи, викликані довготривалими війнами, особливо руйнівними на території України. З другого боку, не менше, а на кінцевому етапі й вирішальне значення мали труднощі суб'єктивного характеру, постійна протидія змушених відступити на певний час прибічників командно-адміністративних принципів організації суспільства. З часом державна політика все більш негативно позначалася на реалізації найбільш істотних засад діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації.

До останнього часу історія сільськогосподарської кооперації УСРР штучно відривалася від кількох десятиріч плідної діяльності кооперативних товариств українського селянства в дожовтневий період

та в добу національної революції і громадянської війни.

Аналіз показує, що заснування формально нової радянської сільськогосподарської кооперації восени 1921 р. фактично було відновленням дореволюційної кредитної кооперації, перші паростки якої з'явилися на Україні вже в 60-х рр. XIX століття.

Революція 1905-1907 рр. пробудила творчу енергію широких селянських мас, посилила тягу селянства до економічної співпраці. Кооперативний рух на селі почав швидко зростати. Якщо в 1904 р. по всій Російській імперії нараховувалось 306 селянських кредитних товариств, то на середину 1915 р. лише в Україні їх було вже 1878. Вони об'єднували 1,4 млн. селянських господарств з 3,8 млн. існуючих на той час в Україні. Сформувався й вищий рівень кооперативних об'єднань: на середину 1917 р. інтенсивно працювало вже 40 спілок кредитних сільськогосподарських товариств.

Логічним наслідком організаційно-економічної розбудови української селянської кооперації стало проведення у квітні 1917 р. Першого Всеукраїнського з'їзду кооперації. Було обрано тимчасовий центральний український кооперативний комітет. На нього було покладено функції загальноукраїнського кооперативного центру. Доцільно поєднуючи господарську діяльність кооперативних спілок, він активно сприяв функціонуванню сільського господарства. Як перший так і наступні кооперативні з'їзди /2-й - вересень 1917 р., 3-й - квітень 1918 р./ та утворені ними керівні органи /Центральний кооперативний комітет, розпорядча Кооперативна рада/ змогли піднятися над пристрастями політичних баталій. Про це промовисто свідчить те, що керівні органи українського кооперативного руху активно функціонували, незважаючи на всі карколомні воєнно-політичні події 1917-1919 рр.

Це, на нашу думку, є яскравим й переконливим доказом загального визнання всіма політичними партіями і режимами, які приходили до влади в Україні, об'єктивної загальнолюдської цінності кооперації для суспільства.

Безумовно, гострі події громадянської війни не могли не вплинути на роботу кредитної сільськогосподарської кооперації. Фінчсове безладдя викликало появу "інтегралів" - комбінованих спілок, які об'єднували не тільки кредитні сільськогосподарські, а й чисто споживчі товариства. Чисельні складнощі, загальна невизначеність політичних і економічних перспектив перешкождали розвиткові кредитної сільськогосподарської кооперації, стрижневим напрямком якої було зміцнення спілок кредитних сільськогосподарських товариств як головних осередків концентрації селянських грошових коштів виробничого

призначення. Та все ж на 1 квітня 1919 р. на Україні працювали 43 спілки та 28 їх філій, що в переважній більшості виконували ті ж функції, що і власне спілки. Діяльність більшості кредитних сільськогосподарських спілок, а також й інших видів кооперативних об'єднань: Всеукраїнських кооперативних центрів, споживчих спілок, різноманітних комбінованих об'єднань - "інтегралів" - поєднував Український народний кооперативний банк, започаткований в середині вересня 1917 року. Іншим поєднуючим центром кредитних та спеціальних сільськогосподарських спілок став Центральний Всеукраїнський сільськогосподарський союз - "Централ", який розпочав свою діяльність на основі київського Центрального сільськогосподарського товариства. Воно було започатковане в 1915 р. як спілка кредитних товариств і за короткий час поширило сферу свого впливу на більшу частину території України та на частину Білорусії. В 1917 р. "Централ" поєднував роботу спілок Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської та Мінської губерній.

З 2 січня 1918 року Центральне товариство працювало вже як Центральний український сільськогосподарський союз, охоплюючи всю територію України. На 1 січня 1920 р. "Централом" об'єднувалось практично все коопероване селянство України - 51 сільськогосподарська спілка. Більшість сільськогосподарських спілок являли собою власне кредитні сільськогосподарські спілки, які за умов відсутності стабільності грошової одиниці змушені були переорієнтуватися в змісті своєї роботи.

Перетворення кредитних сільськогосподарських товариств та їх спілок у сільськогосподарські кооперативні товариства та спілки було обумовлено як необхідністю відобразити їх справжній зміст роботи, а головне, розумінням того, що в умовах тогочасної радянської дійсності з утвердженням на Україні системи воєнного комунізму сфера кредитної кооперативної роботи буде швидко звужуватись.

Складалася принципова невідповідність засад, на яких базувалася кредитна кооперація /капітал, товарно-грошовий обіг, прибуток/, та адміністративно-зрівняльних методів регулювання господарського життя, притаманних економічній системі воєнного комунізму.

Спочатку в січні 1920 р. було ліквідовано господарську самостійність кредитної і сільськогосподарської кооперації. Надалі їх центральні і місцеві органи повинні були працювати лише як секції відповідних інстанцій одержавленої споживчої кооперації.

Циркулярним листом Наркомфіну УСРР від 9 квітня 1920 року "Про порядок ліквідації кредитних установ" на Україні юридично була

проведена заборона діяльності кредитної кооперації.

На перший погляд, радянська влада робила все можливе для найширшого розвитку кооперації. Необхідність цього постійно підкреслювалася найбільш авторитетними партійно-урядовими інстанціями. Та реальне становище відрізнялося від політичних декларацій.

Матеріали дисертації свідчать, що намагались виставити себе єдино правовірними продовжувачами популярного в масах курсу В.І.Леніна на поєднання радянської влади з ринковими принципами господарювання, в роки непу лідери ворогуючих у вищому ешелоні партійно-державного керівництва утруповань відкрито не ставили під сумнів збереження і розвиток товарно-грошових відносин. Та одночасно висхідним положенням у працях офіційно визначених економістів 20-х років була теза про те, що наявність товарно-грошових відносин в радянській економіці обумовлена тільки необхідністю враховувати інтереси селянства. Підкреслювалося, що крок цей вимушений і продиктований лише загальною соціально-економічною відсталістю аграрного сектора народного господарства. Вже сам факт відродження, а на Україні - легалізації кооперації багатьма впливовими радянськими політиками сприймався як відверта поразка. На нього погодилися, "зціпивши зуби", під загрозою повного краху економіки. З такою позицією рахувався й Ленін, постійно /в тому числі і в останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року/ оговорюючи, що неп - факт тимчасовий!

Ніяк не варто переоцінювати реальний вплив останніх статей Леніна, в тому числі й принципово важливої статті "Про кооперацію". Як відомо, у листі, направленому губкомам партії одночасно від політбюро і оргбюро ЦК РКП/б/ з приводу публікації статті "Як нам реорганізувати Рабкрін?" містилась чітка директивна оцінка розглядати як "приватні роздуми тяжко хворої людини" не лише цю, але й фактично всі останні статті Леніна.

У вищому ешелоні партійно-господарського керівництва загальна атмосфера нігілістичного ставлення до використання товарно-грошових відносин була настільки інтенсивною, що формувала ірраціональне сприйняття дійсності навіть тими державними діячами, які відзначались, здавалося б, усталено прагматичним підходом до вирішення кардинальних соціально-економічних проблем.

Перші ознаки наступу на неп з'явилися вже в травні 1924 року на XIII з'їзді РКП/б/. Прибічник Сталіна Ю.Ларін відверто заявив, що зміцніле економічне становище країни дає можливість при проведенні господарського курсу "більш твердого проведення своїх принципів", відновилась можливість "більшої твердості нашого комуністичного голосу".

Детальний аналіз показує, що не були виключенням із цього правила й такі яскраві постаті, як М.І.Бухарін і О.І.Риков. Фразеологія непримиренної класової боротьби, поділ кооперативних організацій села на політично надійні і ворожі є основною канвою практично всіх праць Бухаріна, присвячених селу. Класова риторика часто набувала такого гострого забарвлення, що повністю заступала собою їх сутність. Так, в невеликій, але принципово важливій роботі початку 1925 р. "Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз" автор не лише вважає за потрібне два розділи присвятити питанням класової боротьби на селі, але й прямо протиставляє одна одній різні галузі практично єдиної кооперативної системи села. Кредитна сільськогосподарська кооперация - це, на його думку, був "потенційний опорний пункт куркульів". Навіть в такій, здавалося б, зваженій роботі, як "Нариси економіста", виданій безпосередньо після скасування на липневому /1928 р./ пленумі ЦК ВКП/б/ надзвичайних заходів на селі, він звинувачує О.Чаянова не лише у захисті "рутини та індивідуалізму", але й кидає йому пряме політичне звинувачення в тому, що "ідеологи хазяйчика", тобто Чаянов та його школа "по суті справи розчидають шлях махрово куркульським елементам".

Тотожною була й позиція О.Рикова. Його виступ на XIII з'їзді РКП/б/ /травень 1924 року/ практично повністю був присвячений необхідності боротьби з посиленням загрози "селянської буржуазії", яка, на його думку, через 2 - 3 роки могла б стати значною політичною силою. Риков не просто декларує загрозу, а розкриває, як саме, яким чином, якими темпами на селі виростає "смертельна загроза", попереджає, що куркуль на селі вже захоплює апарат радянської влади, а не лише кооперацію. У Рикова не було сумнівів в тому, що кооперацію "захопив куркуль". У статті 1925 р. "Про кооперацію" він повністю солідаризувався з Ю.Ларінім в нападках на тих, хто виступав проти ототожнення заможного селянина з визискувачем.

Не менш характерним для тогочасного політичного іміджу Рикова є його виступ на XV з'їзді ВКП/б/ /грудень 1927 року/. У ньому оратор декілька разів підкреслював обґрунтованість тюремного ув'язнення тих членів партії, які обстоювали інші шляхи вирішення важливих соціально-економічних проблем, ніж більшість партійного керівництва.

Виступаючи 30 листопада 1928 року, лише за два місяці до спільної заяви Бухаріна, Рикова, Томського щодо безпідставності тверджень про загострення класової боротьби, на зібранні партійного активу Ленінграда, Риков визнав за необхідне підкреслити, що "безперечно, тепер в значній мірі зросли активність і організованість куркульського

прошарку на селі і сильно загострилась класова боротьба".

Навіть в розпал непу переважна частина партійно-урядового керівництва не ставила під сумнів того, що реванш за невдалу спробу кавалерійської атаки на ринкові засади організації економіки в добу воєнного комунізму є лише питання часу та належної підготовки. Існуючі розходження фактично зводились тільки до термінів та темпів заміни товарно-ринкових відносин планово-командними.

На відміну від лідерів, які з тактичних міркувань нерідко вважали за потрібне не ризикувати в справді макіавелівських перипетіях складних політичних інтриг, неофіційні трубадури практично всіх конкуруючих угруповань у ставленні до ринкових принципів організації економіки були не лише відверті, але й одноставно негативні. Положення про тимчасовий, змушений і, по мірі відновлення та розвитку економіки, все більш умовно формальний характер товарно-грошових відносин за радянських обставин відстоювали Ю.Ларін, Є.Преображенський, О.Айхенвальд, А.Леонтьєв, О.Хмельницька, Л.Літошенко, М.Тельгеймер і цілий ряд інших авторів, які репрезентували точку зору всіх основних лідерів партії та держави.

Як показує проведений аналіз, дисгармонія між кон'юнктурними деклараціями "вождів" та відвертими висловлюваннями їх найближчого оточення для вже достатньо навчених багатьма прикладами політичного лицемірства радянських господарників - урядовців, кооператорів, фінансистів - була досить насторожуюча. Адже коли використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним її носієм, "інкубатором" є "відстала, безперспективна дрібнобуржуазна стихія", то зрозуміло, що діяльність по розвитку комерційного кооперативного кредиту в майбутньому лаврів не обіцяла.

Несприятливим було й економічне підґрунтя кредитної сільськогосподарської кооперації. Аграрні перетворення 1917-1922 рр. поліпшили землезабезпеченість селянських господарств, але внаслідок тривалих воєнних дій та голоду 1921-1923 рр. вкрай ослабленими виявились всі інші складові: тяглова сила, продуктивна худоба, реманент. Практично зійшли нанівець у сільській місцевості племінна справа і сільське на-сінництво. Невідповідність між рівнем землезабезпеченості та нестачею найбільш необхідних засобів виробництва вела до фактичного збезземлювання значної кількості селян. Це не могло не підтримувати, а нерідко і загострювати соціальну напругу на селі.

В науковій літературі, на нашу думку, ще достатньо не висвітлено глибину і особливо довготривалість негативного впливу природно-кліматичних коливань 1921, 1924, 1928 рр. на соціально-економічні

процеси доколгоспного українського села. Особливо це стосується наслідків катастрофічної посухи 1921 року. Адже навіть відносно задовільна компенсація для бездотаційної економіки пересічного селянського господарства потребувала принаймні 3 - 5 нормальних виробничих сезонів. Цього однак не сталося. 1924, а потім і 1928 роки, хоч в значно меншій мірі, але теж дуже несприятливі в сільськогосподарському відношенні, помітно подовжили час відновлення нормального економічного стану пересічного селянського господарства, а отже і накопичення в ньому мінімально необхідних коштів виробничого призначення. Це добре видно із даних про динаміку кількості безтяглових господарств України. Забезпеченість селянських господарств тяговою силою за умов відсутності вільної купівлі-продажу землі є, на нашу думку, найбільш об'єктивним узагальнюючим показником її економічного стану. Отже, такі господарства складали, у відсотку до загального числа господарств: 1917 р. - 46,3 %, 1921 р. - 19,2 %, 1922 р. - 34,1 %, 1923 р. - 46,4 %, 1924 р. - 45,3 %, 1925 р. - 46,4 %, 1926 р. - 44,7%.

Про глибину руйнівного впливу на економіку селянських господарств кліматичної катастрофи 1921 року промовисто свідчить те, що коли за роки громадянської війни кінське поголів'я зменшилось на 0,4 млн. голів, то за 1921-1923 рр. - на 0,8 млн.!

З початком відбудовного періоду почались певні спроби організації державного кредитування селянських господарств. Проте держава сама переживала фінансові труднощі. Гіперінфляція надавала цим спробам більше політичного, ніж реального економічного характеру. В 1923 році Держбанк СРСР зміг надати всім сільськогосподарським кооперативним організаціям СРСР кредитних коштів лише на 6,2 млн.крб. золотом. Незважаючи на те, що з серпня 1923 року в системі Держбанку було організовано спеціальні відділи сільськогосподарського кредиту, він так і не зміг налагодити ефективного використання навіть незначних кредитних сум. На це було багато причин. Найсуттєвіші з них - дуже широке коло виконуваних завдань, віддаленість від конкретних об'єктів кредитування на селі, погане розуміння як загальної специфіки сільського господарства, так і особливо окремих його галузей, невідповідність співробітників до роботи з аграрним сектором економіки.

Діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації значною мірою обумовлювалася наявністю в селянських господарствах вільних грошових накопичень виробничого характеру. Їх розмір залежав від характеру державної податкової політики. Слід однозначно підкреслити жорсткість сільськогосподарського оподаткування 20-х років.

Податком обкладались практично всі галузі господарювання: рільництво, тваринництво, птахарство, луківництво, садівництво, бджолярство, навіть присадибне городництво. Для визначення об'єму і вартості валової продукції та обчислення на цій основі суми податку в рільництві, наприклад, враховувалася не лише вартість зібраного зерна, але й соломи та вирощеного насіннєвого матеріалу. В тваринництві враховувались вартість яловичини, свинини, баранини, молока, яєць, битої птиці, шерсті і шкір, які отримувало господарство. Так само прискіпливо обраховувалась вартість продукції присадибних ділянок, садів і пасік. Норми виходу продукції визначались при цьому дуже напружені. Слід особливо підкреслити те, що вся вироблена в селянському господарстві продукція розглядалася як товарна, в той час як характерне для переважаючої частини селянства України дрібне багатогалузеве господарство не мало мінімально необхідного рівня товарності своїх галузей.

Аналіз розрахунків, які закладались в основу обрахування вартості валової продукції пересічного селянського господарства, його прибутковості та суми податку, що впливали з них, показує їх середню невідповідність економічним реаліям, що існували.

Довгий час при аналізі соціально-економічних процесів доколгоспного села термінові фактори спочатку свідомо, а згодом уже й від нерозуміння їх сутності та справжнього впливу на економіку селянського господарства, залишалися поза увагою дослідників, хоч терміни сплати податку прямо визначали, яка частина виробленої продукції вилучалася у формі грошового податку із селянського господарства. Так, в 1924/25 р. було визначено такі крайні терміни сплати сільськогосподарського податку: 15 вересня - 25 %, 1 листопада - 50 % і 1 квітня - решта 25 %. Основним джерелом грошових надходжень для переважної більшості господарств був продаж зернових. Три чверті податкової суми потрібно було сплатити до 1 листопада. Селянин був змушений спішно збувати свій товарний хліб, чи принаймні значну його частину, щоб внести податок, зовсім не маючи часу для економічно доцільного продажу. Пропонування в цей час набагато перевищувало попит. Уряд свідомо занижував ціни хлібного ринку. Це давало змогу державним хлібозаготівельним організаціям економити великі кошти, але одночасно несло величезні збитки селянству, позбавляючи його грошових надходжень, необхідних для виробничого розвитку господарств. Про розмір втрат можна судити з того, що коли у березні 1923 року 1 пуд пшениці коштував 100 коп., то у вересні 57 коп., а у жовтні навіть 51 коп. Тобто, у вересні-листопаді йшов відверто змушений

скид зерна селянством.

Матеріали дисертації переконливо свідчать, що попри гучну політичну демагогію, від цього найбільше втрачали господарства незаможних селян, у яких не було запасів грошей. Відверті визнання такого стану речей містяться в багатьох закритих документах. В таємному інформаційному повідомленні Харківського окружного ЦК КП/б/У /грудень 1926 року/ прямо відзначалося, що за останні чотири місяці посиленою викачкою коштів із села особливо вдарили по бідності.

В цілому можна достатньо аргументовано твердити, що податкова система 20-х рр. була продумано сконструйована з дуже відчутним перекосом. На плечі селянства було покладено такий значний тягар доходної частини державного бюджету, що це вкрай негативно позначилося на накопиченні ним коштів виробничого призначення, а отже дуже звужувало реалізацію потенційних можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації.

В третьому розділі "Створення і розвиток кредитної сільськогосподарської кооперації" висвітлене широке коло питань, пов'язаних з її організаційно-економічною розбудовою. Перехід до непу легалізував товарно-грошові відносини на селі. У вересні 1921 року кооперативним організаціям було повернуто право залучати кошти юридичних і приватних осіб як у грошовому, так і в натуральному виразі. За відсутності в обігу стабільної грошової одиниці вільні кошти селянських господарств зберігались в них переважно в натуральному вигляді. Акумулявати їх було доцільніше універсальному сільськогосподарському товариству. Тому на початковому етапі /в 1921 - 1923 рр./ основний обсяг кредитної роботи виконували універсальні сільськогосподарські товариства з кредитними функціями, тобто, з правом ведення кредитних операцій. В цей час кредитна робота була відверто збитковою. Кредит надавався товариствами селянським господарствам за майже символічні 1,5 % річних. Цього не вистачало навіть на покриття найнеобхідніших технічних витрат. Та зважаючи на величезну зацікавленість селянських господарств в розвитку кредитної роботи, універсальні сільськогосподарські товариства свідомо йшли на певні збитки, перекриваючи їх прибутками від збуто-постачальницьких операцій. Незважаючи на пік диспропорції цін промислових і сільськогосподарських товарів /осінь 1923 року/, що значно ослаблювало фінансово-економічні можливості сільськогосподарської кооперації, на 1 жовтня 1923 року 1500 із приблизно 4000 універсальних сільськогосподарських товариств вели активну роботу по виробничому кредитуванню селянських господарств.

З метою поєднання всіх можливостей, що їх можна було використати для кредитного обслуговування виробничих потреб селянства, в лютому 1923 року почалася робота по створенню Українського сільськогосподарського банку - Укрсільбанку. На нього покладалися завдання координації зусиль селянства і держави у відбудові сільського господарства. Він концентрував кошти бюджету, центральних і місцевих органів, державних і кооперативних організацій і самих селянських господарств. З цією метою у ряді великих міст організовувалися на акційній основі губернські товариства сільськогосподарського кредиту - губсільбанки. Їх засновниками поряд із державними установами, кооперативними організаціями виступали й селянські господарства.

Основний капітал губсільбанків створювався за рахунок оплати засновниками своїх паїв і випуску спеціальних, вартістю не більше 1/10 паю засновника, селянських паїв. Вартість селянського паю дорівнювала 5 крб. /в перерахунку на золотий еквівалент/. Він вносився в розмірі 50 % при передплаті на пай і 50 % протягом наступних 6 місяців. Їх власники отримували різноманітні пільги: відстрочку сплати податку, першочергове право отримання кредиту, гарантовані дивіденди. Протягом другої половини 1923 року середня ланка системи сільськогосподарського кооперативного кредиту була сформована. Кожне з 9 губернських товариств мало на кінець року основні капітали таких розмірів, які забезпечували можливість розгорнути активну господарську роботу.

Швидко формувалася низова сітка сільськогосподарського кооперативного кредиту. Із 2500 універсальних сільськогосподарських товариств, які вже на той час вели кредитну роботу, було відібрано до 1500 найбільш економічно міцних і працездатних. Вони включались в план кредитної роботи Укрсільбанку і ставали "сітковими товариствами" основної мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту. По ній функціонували кошти не лише кооперативного походження. "Сіткові" товариства були також основним каналом надходження і організації ефективного використання коштів, які надавалися Укрсільбанку у вигляді пільгових довгострокових кредитів Держбанку.

Виходячи із оптимального охоплення товариством 1250 - 1500 дворів і радіусу діяльності для Лісостепу 5 - 7 верст, а для Степу і Полісся - 9 - 10 верст, кількість "сіткових" товариств повинна була згодом досягти 3,5 тис. Такі товариства отримували від Укрсільбанку довгостроковий кредит для формування основного капіталу в розмірі не менш ніж 2 тис. крб., але за умови, що й губсільбанк

надасть із своїх коштів аналогічну суму, та саме воно мобілізує попередньо не менш 25 % суми, що її надає Укрсільбанк. В такий спосіб за умов гострої нестачі і розпиленості коштів, які можна було б використати для виробничого кредитування, досягалася можливість їх концентрації і доцільного використання.

Про популярність серед селянства таких кооперативних організацій свідчать, наприклад, дані про організаційний ріст Настасьєвсько-го кредитного товариства на Київщині. Якщо на 1.01.1923 року воно мало 78 членів, то на початок 1925 року – вже 400.

На середину 1924 року система кооперативного сільськогосподарського кредиту мала чітку організаційну структуру. Вона складалася із Укрсільбанку, 9 губернських товариств сільськогосподарського кредиту-губсільбанків і декількох їх філій та 1572 сільськогосподарських кредитних товариств, які об'єднували 400 тис. членів, або 10 % всіх селянських господарств України.

Проведений аналіз показує, що вже перші кроки роботи кредитних сільськогосподарських товариств ще раз підтвердили високу ефективність кооперативної форми надання і організації використання кредитних коштів. Доцільність надання тому чи іншому господарству кредиту, обґрунтованість його суми, сам хід використання фактично контролювався всіма членами товариства. Адже кожен з них, вклавши досить істотні кошти у вигляді вступних, пайових і спеціальних внесків та заощаджень, був прямо зацікавлений в ефективному використанні, а, отже, і вчасному поверненні наданих товариством коштів та відотків по ним, а тому ніяк не міг залишитися пасивним, спостерігаючи будь-які недоречності у поводженні з коштами кооперації.

Навесні 1925 р. Головнокооператком УСРР затвердив новий статут кредитного товариства. Це був статут вже не "Сільськогосподарського кредитного товариства", а "Кредитного сільськогосподарського товариства з посередницькими функціями". Це була не просто перестановка слів. Згідно старого статуту товариство могло купувати і продавати промислові і сільськогосподарські товари на свій ризик. Купували, нерідко чітко не уявляючи, коли і кому зможуть їх реалізувати. Збитки, що траплялись при цьому, лягали на товариство. Коли збиткова операція проводилась на власні кошти, то становище ще можна було якось налагодити. Але якщо кошти були позичені, то борги від збиткової торгівлі нерідко вели до фінансового краху, отже, й повної ліквідації кооперативного осередку. Пропадали кошти, надані йому в основний капітал державою, пропадали й селянські паї та внески. Зрозуміло, селянство не поспішало доручати товариствам збереження

й примноження своїх вільних коштів.

Новий статут клав цьому край. Віднині товариство, як кооперативна організація, покликана в першу чергу займатись кредитно-ощадною роботою, могло вести торговельно-посередницькі операції, експлуатувати промислові підприємства, лише при умові створення для цього на добровільній основі за рахунок спеціальних внесків особливого капіталу, на який тільки б і падали можливі збитки.

Такий порядок не забороняв збуто-постачальницькі операції, але тепер вони набирали саме посередницького характеру. Не обмежувався й їх розмір, на відміну від операцій за власні кошти товариств, оскільки закупівля промислових товарів проводилась тепер за попередніми дорученнями господарств та при внесенні ними відповідних авансів. Це значно підвищило довіру, а отже і фінансову активність селянства. Пересічний баланс кредитного сільськогосподарського товариства за період з I.X.1924 по I.III.1925 зріс на 240 %.

З середини 1925 р. кредитна сільськогосподарська кооперація значно активізувала зусилля по мобілізації розпоросених селянських коштів. Товариства підвищували відсотки на внески, встановили першочерговість кредитного та збуто-постачальницького обслуговування вкладників. За настійною ініціативою кооперативних організацій уряд звільнив селянські ощадні внески розміром до 300 крб. від оподаткування. Цьому сприяло й те, що спеціальним декретом Раднаркому УСРР від 25.II.1925 гарантувалося збереження таємниці селянських ощадних внесків. Це питання набуло значної гостроти, оскільки місцеві органи влади нерідко нехтували цим важливим правилом, розкривали таємницю внесків, обкладали їх податком. У відповідь селяни, як то трапилось в Хоробчевському і Ковчанському кредитних товариствах Чернігівської округи, повністю забирали свої внески.

Такі кроки позитивно позначилися на організаційному розвитку і фінансовому зміцненні низової мережі кооперативного кредиту. Якщо на I.X.1924 р. пересічне кредитне сільськогосподарське товариство мало 304 члени, то на I.II.1926 р. - вже 565 чоловік. Швидко росли також фінансові можливості. В 1925/26 р. пересічне товариство надало своїм членам кредитів на 14,8 тис.крб. Це були вже значні кошти. На них, приміром, можна було придбати 9 тракторів "Фордзон".

В дисертації акцентується увага на постійній турботі про відповідність організаційних форм динамічним потребам економічної роботи. Кредитні сільськогосподарські товариства з суто фінансових питань кредитної роботи взаємодіяли з губсільбанками, координація ж товарної частини збуто-постачальницьких операцій велася ними через спілки

універсальних сільськогосподарських товариств. Доцільно узгоджувати таким чином обидва напрямки роботи завдяки швидкому наростанню її обсягів ставало дедалі складніше.

Загальне зміцнення економічного і організаційного стану ряду універсальних сільгоспспілок в поєднанні з посиленням потреби координації кредитної і збуто-постачальницької роботи кредитних товариств настійливо диктувало реорганізувати економічно міцні універсальні сільгоспспілки в кредитні.

Друга сесія надзорчої ради "Сільського господаря" /червень 1925 р./ доручила правлінню спільно з Укрсільбанком негайно розробити статут спілки кредитних сільськогосподарських товариств. Наскільки пекучим було це питання, видно з того, що задовго до офіційного вирішення цього питання 9 серпня 1925 р. в Катеринославі, а 29-го в Зінов'євську пройшли збори уповноважених від кредитних товариств, які намітили конкретні шляхи створення кредитних спілок, формування їх коштів.

Перші три кредитні спілки розпочали свою роботу в жовтні 1926 р. Їх організація не декретувалася згори. Навпаки, вона проходила в умовах все наростаючої протидії численного прошарку партійно-урядового чиновництва, яке з відвертим недовірям і підозрою відносилось до будь-яких кроків по організаційно-економічному зміцненню кооперативних об'єднань селянства.

Та незважаючи на активну протидію, завдяки енергійному розвитку кооперативної свідомості, ініціативі самого селянства та різного роду його господарських об'єднань через рік працювало вже 18 спілок кредитних сільськогосподарських товариств. Це не була кампанія. Навпаки, кооперативна громадськість, дбаючи про реальні господарські результати цієї роботи, прискіпливо контролювала цей процес. Для того, щоб універсальна сільгоспспілка могла бути реформована в кредитну, вона повинна була стати не тільки високорентабельною і кредитоспроможною. Не менше 75 % операцій по збуту і постачанню повинні були проводитися через своїх членів. В районі діяльності спілки повинно було працювати не менше 25-30 кредитних /обов'язково сіткових/ сільськогосподарських товариств, з охопленням кожним принаймні 10-15 % господарств даної місцевості. Члени товариств на момент організації кредитоспілки повинні були внести не менше 85 % пайових внесків. Внаслідок цього вже перші кроки кредитоспілок були достатньо ефективні. За рік роботи три перші кредитоспілки /Херсонська, Сталинська, Ізюмська/ та чотири нових, що працювали по півтора-два місяці, мобілізували 34 % від суми ошадних внесків мобілізованих сільбанка-

ми, що обслуговували 33 округи.

Доцільність організаційних форм, їх відповідність господарським потребам, стимулювала кооперативну активність селянства, що в свою чергу позитивно впливало на фінансові можливості кредитних сільсько-господарських товариств. Сума ощадних внесків в "сіткових" товариствах за 1926-27 р. збільшилась з 2,7 млн. до 7,5 млн.крб. Надходження від селянства росли й по іншим каналам. Так, якщо в 1925/26 р. в пайові і спеціальні капітали товариств надійшло 3,9 млн.крб., то в 1926/27 р. вже 8,6 млн., а в 1927/28 р. - навіть 18,1 млн.крб. Тобто кожного наступного року сума селянських капіталовкладень, що надходили до кредитної сільськогосподарської кооперації, перевищувала відповідні показники минулого року в 2-3 рази.

Це в свою чергу швидко підвищувало фінансово-економічний потенціал кредитних сільськогосподарських товариств. Якщо в 1925/26 р. пересічне товариство надало селянським господарствам кредитів на 14,8 тис.крб., то в 1926/27 р. вже на 35,3 тис.крб.

Посилення припливу селянських коштів дозволило Укрсільбанку, економлячи кошти по статті біжучих кредитів, взяти більш активну участь у формуванні основних капіталів нових кредитних сільськогосподарських товариств, що у поєднанні з ростом кооперативної активності селянства забезпечило стабільне розширення низової мережі кредитної сільськогосподарської кооперації. Якщо на I.X.1926 р. вона охоплювала 1,3 млн. селянських господарств, то на I.X.1929 р. - вже більше 2,1 млн. При активному сприянні кредитної сільськогосподарської кооперації швидко росли й спеціальні системи сільськогосподарської кооперації. На кінець 1928 р. вони об'єднували більше 1 млн. селянських дворів.

На кінець 20-х рр. в сфері безпосереднього впливу кредитної сільськогосподарської кооперації знаходилося 3,1 млн. господарств з 5,1 млн. існуючих на той час на Україні. В них оберталось 150 млн. крб. кредитних коштів, наданих кредитною сільськогосподарською операцією, яка турбувалась одночасно й про створення належних умов для їх ефективного використання.

В четвертому розділі - "Організаційна та господарська діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації" розглядаються основні наслідки впливу на розвиток продуктивних сил сільського господарства.

Наведені в ньому матеріали свідчать, що основною, визначальною рисою роботи була постійна націленість всіх її операцій на досягнення швидкого економічного ефекту безпосередньо в селянському господарстві.

Зростання організаційної мережі і фінансових можливостей системи сільськогосподарського кредиту сприяло посиленню темпів розвитку сільськогосподарського виробництва. Надання селянським господарствам кредитних коштів вело до розширення посівних площ, кращому їх обробітку, давало можливість витримувати оптимальні строки проведення польових робіт, відкривало доступ до використання високоякісних посівних матеріалів, набувати коней, складні і високопродуктивні сільськогосподарські машини, поліпшувати породні якості молочної і м'ясної худоби.

Же в 1925/26 р. було відновлено довоєнний розмір посівних площ, а в 1927/28 р. і перевершено на 17%. Повільніше йшло підвищення врожайності основної продукції землеробства, зернових культур, але й тут спостерігався певний прогрес.

Незважаючи на ліквідацію високоефективних поміщицьких економія та великих господарств найбільш заможного селянства на кінець 20-х років було відновлено рівень середньорічного валового збору зернових 1909-1913 рр. Слід особливо зазначити, що стабілізація виробництва зернових була досягнута на фоні досить швидкого росту виробництва технічних і кормових культур, що відволікало увагу і матеріальні можливості селянства від зернової галузі рільництва. Загальна вартість продукції рільництва вже в 1925 р. фактично досягла рівня 1913, а далі, в 1928 році і перевершила його.

Цьому в значній мірі сприяло те, що організаційно-економічна робота кредитної сільськогосподарської кооперації з перших її кроків була зорієнтована на досягнення загальногосподарського ефекту використання кредитних коштів. Саме такий підхід виразно превалював над інтересами суто фінансового характеру.

Прагнучи якомога краще задовольнити виробничі потреби селян-товаровиробників, кредитна сільськогосподарська кооперація в умовах нестачі необхідних селянству промислових товарів виробничого призначення налагодила не суто грошове, а значно більш прийнятне, безпосередньо товарне кредитування сільськогосподарськими машинами, інвентарем, тяговою силою. Це було вигідно як селянству, так і державі, оскільки дозволяло використовувати обмежені кредитні кошти значно інтенсивніше.

Зростаючі фінансові можливості кредитної сільськогосподарської кооперації стали важливим фактором розвитку як сільського господарства в цілому, так і різних спеціальних систем сільськогосподарської кооперації, покликаних безпосередньо сприяти підвищенню продуктивності певних його галузей. Довкола кредитних сільськогосподарських

товариств виникали товариства м'ясо-молочні, буряківничі, птахарські, плодоовочеві, бджолярські, мелторативні, насіннісві, велика кількість машинних і машинно-тракторних гуртків /5-15 господарств/ для спільного користування дорогою технікою - тракторами, молотарками, косарками.

Створення спеціальних сільськогосподарських товариств, їх районних, окружних спілок, а потім і Всеукраїнських центрів: "Добробут", "Кооптах", "Плодоспілка", "Бурякоспілка", "Укрсільцукор", "Товариство насінництва" значно розширило економічні можливості селянських господарств.

Поєднуючи власні можливості та використовуючи для проведення високорентабельних виробничих, переробних і збутових операцій фінансову і організаційну підтримку кредитних осередків, селянські господарства та їх спеціальні кооперативні об'єднання досить швидко досягли переконливих економічних результатів.

У 1924 р. в системі "Добробуту" працювало 237 молокопереробних підприємств, в 1927 - вже 640. Завдяки спільним зусиллям "Добробута" та кредитних сільськогосподарських товариств на кінець 1927 р. пересічний радіус роботи молокопереробного підприємства дорівнював лише 5 км. Наявність гарантованого збуту швидко підвищила зацікавленість селянства в розвитку товарного молоковиробництва. Цьому сприяли економічні і зоотехнічні заходи кредитних та м'ясо-молочних товариств по впровадженню племінних порід скота, виробництву якісних кормів, ветеринарному обслуговуванню. Внаслідок цих заходів грошові надходження до господарств - членів "Добробуту" від реалізації молочних продуктів на Правобережжі збільшились пересічно з 71 крб. в 1924 р. до 113 крб. в 1927 р. Збільшення надходження молока, у свою чергу, стимулювало технічний розвиток переробних підприємств. За рахунок технічного вдосконалення пересічна потужність молокопереробного підприємства на кінець 1927 р. зросла на 75%.

Організована на початку 1926 р. "Плодоспілка" вже в середині року будувала 8 великих, добре механізованих фруктопереробних підприємств, велику кількість дрібних і середніх фруктосховищ, фінансувала будівництво 150 вагонів-холодильників. За один 1927/28 р. лише три системи: "Добробут", "Кооптах", "Плодоспілка" - побудували 275 нових і реконструювали значну кількість старих переробних підприємств. При загальній вартості цієї програми в 13,3 млн. крб., вартість виробленої на них продукції складала 42млн.крб. в рік.

За допомогою цільових довгострокових кредитів сільськогосподарської кооперації спеціальні товариства системи "Укрсільцукру"

протягом 1922-1927 рр. відбудували 12 зруйнованих цукрових заводів, виробивши на них 16 млн. пуд. цукру. Лише сума акцизного збору, виплаченого ними за цей час державі, складала понад 50 млн.крб. Слід підкреслити, що згідно планів уряду їх відбудова повинна була розпочатись не раніше 1927/28 р.

На кінець 1927/28 р. в різних системах спеціалізованої кооперації за активною участю кооперативного кредиту було запущено в дію 1024 підприємств по переробці і зберіганню сільськогосподарської продукції, ще 250 підприємств будувались.

Одночасно з організацією переробки і збуту вже існуючої товарної маси сільського господарства спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації вели широку роботу по інтенсифікації ведучих галузей сільського господарства. Витрати "Добробуту" на розвиток племінної роботи за рахунок довготермінових кредитів зросли з 60 тис.крб. в 1924/25 р. до 403 тис.крб. в 1926/27 р. Понад 350 тис.крб. кредитних коштів затратив на ці ж цілі "Кооптах". Завдяки поєднанню зусиль селянства, спеціалізованої і кредитної кооперації, виробництво і товарність основних видів сільськогосподарської продукції росли достатньо швидко. Пересічна удійність корів піднялася з 50 пуд. в 1921/22 р. до 87 пуд. в 1928 р. Число поголів'я великої рогатої худоби. Кількість корів, наприклад, в 1928 р. перевершила рівень 1916 р. на 134%. Збільшувалися товарні ресурси м'ясного тваринництва: за період з 1925/26 р. по 1926/27 р. - з 15,1 до 17,5 млн. пуд. Значних успіхів було досягнуто в птахарстві. В 1927 р. вартість продукції птахівництва склала 105,4 млн.крб., фактично зрівнявшись з вартістю продукції м'ясного скотарства /без свинарства/.

Зростало виробництво технічних культур, зокрема буряківництва. Основним його продуцентом в післяреволюційний час стало селянство. Вирощування цукрової сировини потребувало значних грошових затрат і було б для нього недоступним без скоординованих зусиль кредитної і буряківничої кооперації, які надавали значну фінансову і матеріальну допомогу селянським господарствам-виробникам цукросировини. В 1927 р. сільське господарство України виробило 560,2 млн. пуд. цукрових буряків, що вже відчутно перевершило обсяг дореволюційного виробництва, склавши 112 % від рівня 1913 р.

Швидкий ріст обсягів збуто-постачальницької роботи системи спеціалізованої кооперації України /"Добробут", "Кооптах", "Флодо-спілка" та ін./ з 54,0 млн.крб. в 1924/25 р. до 282,2 млн.крб. в 1927/28 р. свідчить про те, що внаслідок доброї взаємодії кредитної,

яка значною мірою фінансувала і організувала цю роботу, та спеціальної сільськогосподарської кооперації, яка була її безпосереднім виконавцем, кооперативна система села швидко стала важливим фактором розвитку сільського господарства УСРР доколгоспної доби.

Динамічний ріст обсягів виробництва тих галузей сільського господарства, в яких діяли спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації, дав можливість організувати економічно доцільний експорт продукції за кордон. Завдяки її високій якості "Кооптах" вже в 1925 р. одержав на лондонському ринку птахопродукції кредит на суму в 85 тис. фунтів стерлінгів, хоч його торгова марка була тут ще майже нікому невідома. Прискіпчив лондонські експерти змушені були визнати, що вершкове масло "Добробуту" за всіма своїми параметрами не поступається кращому на той час у світі - новозеландському. Швидко зростали обсяги кооперативного експорту й інших видів компактних дорогих видів сільськогосподарської продукції. Вони успішно тіснили на доволі насичених ринках Західної Європи продукцію багатьох традиційних її експортерів. Сума продажу "Добробуту" і "Кооптаха" лише на німецькому ринку зросла з 3,9 млн. доларів в 1926/27 р. до 7 млн. в 1927/28 р.

Слід особливо підкреслити, що експорт спеціалізованих кооперативних систем не мав нічого спільного з насильницьким державним вивозом по демпінговим цінам низькоякісної зернової продукції часів колективізації. Кооперативний експорт не лише не ущемляв інтереси селянства, а навпаки, був для нього економічно вигідним. Здаючи свою продукцію товариству, селянин отримував не лише ціну місцевого ринку, але й 40-50 % прибутку від реалізації продукції за кордоном. Це було можливо тому, що ціни на птахопродукцію в Англії і Німеччині, наприклад, перевищували місцеві в 2 - 2,5 рази.

Кредитна сільськогосподарська кооперація своєю фінансово-організаційною політикою стимулювала зростання обсягів виробництва та економічно вигідного експорту продукції тваринництва та птахівництва, що було значно доцільніше експорту зернових.

Ефективна діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації стала одним з ключових факторів створення і розвитку плідної роботи кооперативних об'єднань в такій складній сфері, як виробництво, переробка і збут високоякісної сільськогосподарської продукції, підвищення на цій надійній основі матеріального добробуту селянства.

В п'ятому розділі "Соціально-регулююча роль кредитної сільськогосподарської кооперації" сконцентрована увага на аналізі соціальних аспектів її багатогранної діяльності. Уже на перших порах свого

існування кредитна сільськогосподарська кооперація була поставлена перед необхідністю докласти зусиль для розв'язання широкого кола не лише економічних, але й соціальних питань.

Загальне економічне знесилення особливо тяжко позначалось на господарствах незаможної частини села. Відновлення з початком непу найширших товарно-грошових відносин, оренди, позичок крім позитивних сторін привнесло й певні проблеми, зокрема можливість розорення значної кількості економічно слабких господарств, за рахунок яких намагались поправити своє, теж нелегке, становище більш міцні господарі. Так, наприклад, довготривалі воєнні дії крім того, що дуже погіршили загальну демографічну ситуацію, позначились особливими втратами чоловічого населення працездатного віку. Внаслідок цього протягом 20-х років 13-14 % селянських господарств очолювались жінками. Селянському господарству, де на чоловічій фізичній силі трималась значна кількість наивідповідальніших трудових процесів, відсутність дорослих чоловіків завдавала майже непоправного удару, робила його вкрай вразливим перед економічними негараздами.

Такі та подібні тенденції в умовах, коли ще давали про себе знати неостуджені пристрасті громадянської війни, таїли в собі значну соціально-політичну небезпеку. Та ще більш ускладнення могли принести економічні наслідки розорення чи принаймні крайнього знесилення значної кількості селянських господарств. Більш міцні господарства на початку відбудовного періоду нерідко економічно повністю підкоряли собі господарства бідноти. Проте самі вони були не в змозі задовільно використати економічний потенціал землі, яка внаслідок прихованої, а після легалізації - й відкритої оренди землі потрапляла фактично в їх повні розпорядження. Умови оренди були здебільш настільки не вигідні для господарств, змушених здавати землю, що навіть недбайливе її використання приносило орендарю невеликий дохід. В цілому це вело до значних недоборів сільськогосподарської продукції, гальмувало процес відновлення довоєнних обсягів виробництва.

Виходячи з цього, практично всі економічні програми кредитної сільськогосподарської кооперації, будучи націлені насамперед на розвиток продуктивних сил сільського господарства, реалізовувалися з обов'язковим врахуванням їх соціального спрямування. Зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції неодмінно пов'язувалося з належним поліпшенням матеріального добробуту широких верств селянства. Створення сприятливих умов отримання та ефективного використання кредитних коштів у поєднанні з змілою організа-

торської роботою кооперативного активу вело до все ширшого членства в кредитних сільськогосподарських товариствах неможливого селянства. Для того, щоб полегшити йому доступ в члени товариства, що було пов'язано з виплатою вступних і пайових внесків, - непорушною економічною підвалиною існування кооперативних організацій, на всіх рівнях кооперативної системи було встановлено відрахування з прибутків у спеціальні фонди кооперування. Процент відрахувань постійно зростав, досягнувши в 1928 р. 15 %. За рахунок фондів кооперування неможливим господарствам надавався довгостроковий безпроцентний кредит, що забезпечував погашення вступних та частково пайових внесків. Надавалися відстрочки виплати пайових внесків та ряд інших пільг. Сума відстрочок виплати пая збільшилась з 1,24 млн.крб. в 1925/26 р. до 2,5 млн. в 1926/27 р.

Постійне розширення економічних можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації в поєднанні з цілеспрямованою турботою про створення надійних передумов покращення добробуту неможливого селянства стало важливим фактором пом'якшення соціальної напруги.

Найдієвіший шлях піднесення сільського господарства України лежав через його осереднячення, за рахунок виробничо активних, але не маючих достатніх коштів виробничого призначення неможливих господарств. Саме вони мали значні потенційні можливості для швидкого нарощування виробництва сільськогосподарської продукції в разі вирішення їх першочергових виробничих проблем. З метою забезпечення їх інтересів, а звідси і інтересів суспільства в цілому, кредитна сільськогосподарська кооперація знизила для господарств неможливих суму, що вносилась при придбанні товарів виробничого призначення до 10 % вартості. На решту 90 % надавалась розстрочка виплати в декілька строків з терміном кінцевого погашення до 4 років. Для можливих господарств сума задатку дорівнювала 50 % вартості, а кінцевий термін погашення не перевищував 2 років.

Це відчутно загальмувало економічно недоцільну концентрацію засобів виробництва в руках невеликої групи господарств, що ослабляло виробничі можливості сільського господарства в цілому. Господарства із засівом 15 дес. в 1925 р. мали 16,4 % плугів, 46,0 % жнивварок, 43,3 % молотарок. В 1928 р. їх питома вага у загальній масі машин складала відповідно 3,5 %, 12,8 % і 9,4 %.

Такі та подібні заходи дозволяли досить ефективно протидіяти соціальній поляризації селянських господарств, спрямовувати соціально-економічні процеси на селі в бік осереднячення селянства.

Значна увага приділялася кредитуванню найслабкіших господарств, які в білу економічної доцільності переходили на шлях колективного

господарювання. В першу чергу їх цікавили складні високопродуктивні машини, застосування яких давало значний економічний ефект. Уже в 1926/27 р. придбані ними сільськогосподарські машини, кількісно складаючи 3 % загального продажу, у вартісному відношенні дорівнювали 12%.

Значні зусилля прикладалися для залучення незаможних господарств до вирощування високодоходної культури цукрових буряків. Вони давали прибуток на одиницю площі в 3 рази вищий, ніж пшениця і в 5 раз вищий, ніж ячмінь, але потребували значних виробничих витрат. Тому в дореволюційний час бурякосіянням могли займатись тільки найміцніші господарства. Частка селянського бурякосіяння складала лише 12-14%. На середину 20-х років селянство застало вже 70-80 % бурякопощ України. В 1927 році цукрові буряки вирощували вже 630 тис. селянських господарств. Майже 33 % становили господарства незаможників. Залучені за допомогою кредитної сільськогосподарської кооперації до участі в роботі спеціальних буряківничих товариств, незаможники лише за 1926/27 р. отримали від заняття буряківництвом 20 млн. крб. чистого доходу.

Більшість посівів цукрового буряку розміщувалися на Правобережжі в районах малоземелля, аграрного перенаселення, що виключало отримання таких значних доходів від заняття іншими культурами. Важливим напрямком роботи кредитної сільськогосподарської кооперації було полегшення незаможним господарствам доступу до сортового посівного матеріалу високоврожайних видів зернових культур, яке через високі ціни без кредитної допомоги було для них майже недоступне. В 1925/26 р. кредитні сільськогосподарські товариства надали незаможним господарствам кошти для придбання 1 млн. пуд. високоякісного посівного матеріалу, а в 1927/28 р. - вже 9 млн. пуд. Майже 75 % від цієї кількості господарства незаможників придбали по особливо пільговим, безпроцентним кредитам. Посів сортовим зерном за умов дотримання навіть елементарних вимог агротехніки забезпечував незаможникам прибавку урожаю на менше 30 %.

Протягом 1925/26, 1926/27 та 1927/28 рр. незаможні господарства отримували все більш значні суми не лише короткотермінових, але й особливо цінних довготермінових кредитів. Їх частка в загальній масі довготермінового кредитування складала, відповідно 34,5 %, 51,8 %, 60,4 %.

Аналізуючи проблеми, пов'язані з соціально-регулюючою діяльністю кредитної сільськогосподарської кооперації, не можна недооцінювати того, що будь-яка кооперативна система взагалі, а кредитна особливо, є організацією, повністю пронизаною реальним господаря-

хунком. Виконуючи таку важливу, складну і відповідальну функцію, як накопичення та використання грошових коштів селянських господарств, вона, виходячи із пріоритетності задоволення виробничих потреб незможницьких господарств, ніяк проте не могла переступати через чітко окреслену межу економічної доцільності. Кредитування окремих категорій селянських господарств, доходність яких з ряду причин була нижчою певного рівня, могло бути економічно неприйнятним.

Сума кредиту, яка на вимогу політичних структур негайно розпочати суцільне кредитування незможницьких господарств, могла бути надана незможнику, нерідко не лише не давала йому змоги розвинути господарство, але, навпаки, в разі найменшої невдачі, могла призвести до повного розорення. І не через невміння чи небажання працювати, а в силу об'єктивної неможливості добитися відчутних економічних зрушень за допомогою кредитів, недостатніх як за обсягом, так і терміном користування. Засобів компенсації збитків у господарств не було. Тверезо оцінюючи свої можливості, реальну господарську кон'юнктуру, значна частина закредитованих "командним способом" мало-місних господарств фактично й не робила спроб до інтенсифікації виробничих процесів, справедливо остерегаючись збитків від користування неефективними кредитами. Тому, незважаючи на тиск "верхів", структури кредитної сільськогосподарської кооперації змушені були постійно вказувати на те, що подібне кредитування лише гальмує розвиток сільського господарства, фактично вилучаючи з виробництва значні грошові кошти. Наслідком були звинувачення в ігноруванні процесів соціалстичного будівництва на селі.

У висновку викладено загальні підсумки дослідження. Підкреслюється, що кредитною сільськогосподарською кооперацією України був накопичений великий досвід роботи: економічної, соціальної, громадської - як позитивного, так і негативного характеру, який має неперехідне значення.

Незважаючи на складні економічні та політичні умови роботи, побудована на демократичних засадах масова організація українського селянства внесла значний внесок у справу відбудови і розвитку сільського господарства України - основи добробуту її народу, продемонструвала високі економічні показники та великі потенційні можливості зацікавленої співпраці селянських господарств.

Матеріали дисертації спростовують твердження про неефективність та історичну безперспективність організаційно-економічних форм господарювання на селі, що склалися у 20-ті роки в Україні.

Аналіз майнових, державно-правових, природно-кліматичних фак-

торів, які визначали інтенсивність накопичення селянством грошових коштів, показує, що внаслідок занадто жорсткої, а періодами і відверто жорсткої державної податкової політики, численних юридичних обмежень і утисків майнових прав і підприємницької ініціативи селянства, кредитна сільськогосподарська кооперація радянської доби протягом всього періоду існування працювала у несприятливих обставинах, при відсутності надійного економічного підґрунтя у вигляді власних накопичень селянства. Проте й за таких умов кредитна сільськогосподарська кооперація швидко стала визнаним організаційним і соціально-економічним центром господарської роботи, створила оптимальні організаційні структури і механізми ефективного поєднання матеріальних можливостей та доцільної економічної взаємодії всіх форм господарювання на селі.

Завдяки її матеріально-економічній та організаційній підтримці, а нерідко й ініціативі, в середині 20-х рр. в сільському господарстві України сформувалась працездатна мережа спеціалізованих сільськогосподарських кооперативних систем, які швидко стали дієвим фактором його розвитку.

Переконливі досягнення кредитної сільськогосподарської кооперації у справі розвитку сільськогосподарського виробництва, покращенні добробуту українського селянства у вирішальній мірі були обумовлені справді демократичною сутністю кооперативних форм економічної взаємодії, величезним творчим потенціалом кооперативно-господарської ініціативи широких мас селянства.

Важливим фактором успішної діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації була постійна турбота про відповідність її організаційно-господарських форм конкретним обставинам. Вони цілеспрямовано формувалися, виходячи, насамперед, із потреб самих селян, селян-кооператорів. Визначальними були при цьому суто прагматичні, позбавлені політичного чи ідеологічного забарвлення принципи господарської доцільності. Тривала практика роботи за різних політичних умов життя селянства показала, що найбільш оптимальним є для нього поєднання самостійності, підприємницької ініціативи, рухливості селянських господарств та економічно обґрунтованої централізації проведення фінансових, збуто-постачальницьких і виробничих операцій в рамках кооперативних структур.

Кооперативна форма концентрації та використання дрібних грошових заощаджень численних селянських господарств продемонструвала очевидну перевагу перед державним та приватним кредитним обслуговуванням сільського господарства.

Не відповідають дійсності уявлення про кредитну сільськогосподарську кооперацію як структуру чисто господарську. Аналіз її широкої і багатогранної діяльності переконливо свідчить про те, що поряд із значним впливом на процеси виробничого розвитку сільського господарства, вона активно сприяла розв'язанню соціальних проблем села. Всяка значна акція попередньо аналізувалася і проводилася, виходячи не лише із суто економічних міркувань, але й з обов'язковим врахуванням її соціального спрямування.

Матеріали дисертації дають підставу стверджувати, що діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації в Україні 20-х років заслуговує уваги не лише в історико-пізнавальному плані чіткого наукового відтворення дієсної сутності, характеру, потенція вільно ініціатованого селянством господарчо-творчого процесу, але й в суто прагматичному плані використання тих чи інших елементів на власних теренах набутого досвіду.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях:

1. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу.- Черкаси, 1993.- 275 с.
2. Ленінські ідеї про кооперацію і сучасність.- К.:Знання, 1989.- 48 с. /Рос. мова/.
3. До питання про соціальний склад сільськогосподарської кооперації на Україні. 1921-1929 рр.//Збірник матеріалів респ. наук. конференції.- Донецьк, 1982.- С.172-174. /Рос. мова/.
4. Розвиток державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту на Україні.- Донецьк, ун-т, 1983.- Деп. в ІНІСН СРСР, № 14357.- 48 с. /Рос. мова/.
5. Сільськогосподарська кооперація як передумова соціально-економічних перетворень в доколгоспному селі.- Донецьк, ун-т, 1983.- Деп. в ІНІСН СРСР, № 14377.- 36 с./Рос. мова/.
6. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів//УІЖ.- 1984.- № 2.- С.74-82.
7. Проблеми підсобних господарств//Тваринництво України.- 1984.- №5.- С.44-45.
8. Неухильне нарощування виробництва зерна - ключова проблема інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.- Черкаси: Знання, 1985.- 15 с. /В співавт./
9. Використання досвіду кооперативного будівництва - важливий елемент створення радянської сільськогосподарської кооперації на Україні. 1920-1921 рр.//Актуальні питання історичної науки: Зб. матеріалів міської наук. конф. молодих вчених 21-22 грудня 1982 р.- К.; 1984.- С.44-45. /Рос. мова/.

10. Матеріально-технічна основа формування робітничих кадрів в аграрних районах України. 1921-1929 рр.//Рабочий класс СССР - ведущая сила советского общества: Тези доповідей і повідомлень респ. наук. конф. 5-7 лютого 1987 р.- Ч.І.- С.85-86. /Рос. мова/.

11. Рецензія на кн.: Бушин М.І. Соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі.- К.: Вища школа, 1987//Социально-политические науки.- 1988.- № І.- С.118-119. /Рос. мова/.

12. Розвиток кооперації і проблеми особистих підсобних господарств//Социально-политические науки.- 1988.- № 8.- С.14-22. /Рос. мова/ /В співавт./

13. Демократизація радянського суспільства і реформа кооперативної системи.- Черкаси: Знання, 1988.- 22 с.

14. Державно-кооперативна система сільськогосподарського кредиту на Україні 1923-1928 рр.//Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.- Вип. 23.- К., 1989.- С.75-80.

15. Історизм та нове мислення//Роль суспільних наук у формуванні нового мислення особистості: Тези доповідей та повідомлень обл. конф. молодих вчених і спеціалістів 21-22 грудня 1989 р.- Умань, 1990.- С.26-27.

16. Історичний досвід та сучасні проблеми розвитку соціалістичної кооперації//Социально-политические науки.- 1989.- № 8.- С.27-32. /Рос. мова/ /В співавт./

17. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні /1922-1928 рр./ //УДН.- 1989.- № 8.- С.76-87.

18. Кредитна кооперація під пресом колективізації//Респ. міжвід. зб. наук. праць.- Вип.2.- К., 1992.- С.46-51.

19. Українська кооперація в житті Панаса Любченка//Українське національно-духовне відродження 20-х років: освітній, літературний та історичний аспекти: Тези обл. наук.-практ. конф.- Черкаси, 1992.- С.68-70.

20. Громадська і культурно-освітня діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації в 1921-1929 рр.//Народознавство і сучасна школа: Тези доповідей обл. наук.-практ. конф.- Черкаси, 1994.- С.17-19.

21. Економічні передумови продовольчого терору в українському селі в кінці 20-х - на початку 30-х рр.//Матеріали міжнародної наук. конф. "Голодомор 1932-1933 рр. на Україні: причини і наслідки".- К., 1994 /В друці/.

460000

АВ 29.368

Підписано до друку 12.02.94 Формат 60х84 1/16
Ум. друк. арк. 1.86 Обл. вид. арк. 2.0
Тираж 100. Зам. 409 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4